

Ա. Ռ. Ա. Զ. Ա. Բ. Ա. Ն

Սույն հատորում ամփոփված են հայերեն ձեռագրերի 1641—1660 թթ. հիշատակարանները։ Նշված քսանամյակը մի ժամանակաշրջան էր, երբ պատմական Հայաստանի տարածքի վրա նախորդ դարերի կամ տարիների նման պատերազմական գործողություններ տեղի չեն ունեցել։ Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև 1639 թ. սեպտեմբերի 14-ին Զահարում (Կասըր-ի-Շիրինի մոտ) կնքված հաշտության պայմանագրով Հայաստանը երկրորդ անգամ բաժանվեց երկու հզոր պետությունների միջև։ Ստեղծվեց համեմատաբար խաղաղ մի շրջան, որը տևեց մի քանի տասնամյակ։ Այս տարիներին Օսմանյան Թուրքիան թեև պատերազմական մեծ գործողություններ մղեց նվրոպայում, ինչպես 1645 թ. հունիսին սկսած Կանդիայի պատերազմը, որը տևեց շուրջ 25 տարի (մինչև 1669 թ.), բայց դրանք հայ ժողովրդի համար չունեցան այն ավերիչ նշանակությունը, ինչ որ ԺԶ դարի և ԺԷ դարի առաջին տասնամյակների պատերազմները, որոնք մեծ մասամբ տեղի էին ունենում պատմական Հայաստանի տարածքի վրա, ավերելով քաղաքները, մեծ ու փոքր բնակավայրերը, քայքայելով և ապա արգելակելով տնտեսության զարգացումը, մեծացնելով հայ ժողովրդի արտագաղթը։

1640-ական թվականների երկրորդ կեսից սկսած և 50-ական թվականներին Կանդիայի պատերազմի ռազմական գործողությունների մասին երբեմն ընդհանուր, երբեմն որոշ մանրամասնություններով հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդում իրենց հիշատակարաններում այդ տարիների գրիչները։

Վկայություններ կան նաև այլ պատերազմների, ինչպես և Թուրքիայում տիրող ներքին կյանքի մասին։ Պատերազմները Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդներին դրեցին տնտեսական ծանր վիճակի մեջ, հատկապես պատերազմական ծախսերը հոգալու նպատակով։ Անշափ բարձրացվեցին ժողովրդից գանձվող հարկերը, որոնց գանձումը լծողվում էր կամայականություններով ու բռնություններով, որոնց մասին նույնպես հիշատակարաններում կան բազմաթիվ տեղեկություններ։

Օսմանյան Թուրքիայի լծի տակ գտնվող ոչ մահմեդական ժողովուրդները տնքում էին ոչ միայն ծանր հարկերից, այլև երկրի ներսում տիրող անօրինականություններից՝ քաղաքների և գյուղերի բնակչության կողոպտումներից, ճանապարհային (քարավանների) ավազակությունից, որոնք է՛լ ավելի էին ծանրացնում հպատակ ժողովուրդների վիճակը։

Տիրապետողներն իրենց հպատակներին ճնշում էին ոչ միայն տնտեսական, քաղաքական և իրավական առումով, այլև հաճախ ոտնահարում էին նրանց մարդկային արժանապատվությունը։ Ահա թե ինչ է պատահել Նոր Զուղայի հայկական գաղթավայրում՝ 1651 թ. «Ուհ, կարի դառնագոյն է ժամս,

զի Թահմազ խանն ի վշտակիր ազդէս Հայոց շուղայեցւոց զՁ(6) աղջկունս ժ(10) ամեայս էառ, և ապա որոց ոչ հաւանեալ ետ ի տեարսնս:

Բազմաթիւ Հիշատակարաններում, որոնք գրվել են պատմական Հայաստանի սահմաններից դուրս, հետաքրքիր տեղեկություններ կան մասնավորապես Ուկրաինայի, Լեհաստանի, Պարսկաստանի, Թուրքիայի և այլ հայկական գաղթավայրերի մասին: Այս առումով բավական հետաքրքիր են Հովհան Արղնցու հիշատակարանի տեղեկությունները Ուկրաինայի հայկական գաղթավայրերում կաթոլիկական եկեղեցու ազգեցության տարածման վերաբերյալ, կապված Նիկոզայոս Թորոսովիչի գործունեության և վերջինիս դեմ ժողովրդական հուզումների հետ:

Մի քանի հիշատակարաններում գտնում ենք վկայություններ պանական Լեհաստանի լծից ուկրաինական ժողովրդի ազատագրական պայքարի և այդ պայքարի առաջնորդ Բոգդան Խմելնիցկու մասին:

Սույն հատորի հիշատակարաններում ևս բազմաթիւ են տեղեկությունները եկեղեցիներին ձեռագրեր, հողեր և եկեղեցական կահկարասիներ նըվիրելու վկայությունները: Տեղեկություններ կան նաև եկեղեցու կողմից ջրաղաց կամ այլ անշարժ գույք գնելու մասին, որոնց եկամուտները հոգալու էին վանքի միաբանության ծախսերը և հոգսերը:

Հիշատակարանները, բացի քաղաքական մեծ ու փոքր դեպքերից և վերելում նշված վկայություններից, տեղեկություններ են հաղորդում նաև մահտարածամների և բնական պատահարների մասին, որոնք վերաբերում են ոչ միայն բուն Հայաստանին, այլև հայկական գաղթավայրերին, ինչպիսիք են երկրաշարժը, արևի խավարումը, մորեխը և այլն:

Մենք ուզում ենք ուշադրություն հրավիրել շատ կարևոր մի բնագավառի՝ պատմական աշխարհագրության վրա ևս: Բազմաթիւ հիշատակարաններում հիշված են այնպիսի բնակավայրերի, դյուղերի, վանքերի անուններ թե՛ Հայաստանում և թե՛ գաղթավայրերում, որոնք այժմ գոյություն չունեն և հայտնի չեն, կամ դրանց անունները փոխվել են և հին անունների մասին վկայություններ չունենք, կամ գրեթե չունենք: Այդպիսի տեղանուններից են Շախասորոն, Աւետարանոց, Աղքատ, Բիւք, Միջա, Գոմա, Բարկիս, Իքան, Աւթուն, Խրատեզ, Մազրագրակ, Երկէն մասուր, Պապաջան, որոնց թիվը հասնում է մի քանի տասնյակի: Մոտավորապես այսպիսին է սույն հատորում ընդգրկված հիշատակարանների հաղորդած տեղեկությունների ոչ լրիվ պատկերը:

Հիշատակարանների Գ հատորն ընդգրկում է մեծ ու փոքր 1466 հիշատակարաններ, որոնց հրատարակության սկզբունքի և օգտագործած տեղեկատու դրականության մասին խոսվել է սույն ժողովածուի Ա և հատկապես Բ հատորների առաջաբաններում:

Վ. Ա. ՀԱԿՈԲՅԱՆ